

Ђско Пејовић

ЛИЧНОСТ И ДЈЕЛО МАРКА ДРАГОВИЋА 1852—1918.

(поводом педесетогодишњице смрти)

За личност Марка Драговића везана је прва активност на објављивању извора за политичку, правну и културну историју Црне Горе. Његово укушно дјело резултат је његове сопствене иницијативе и активности са мало помоћи других, како у погледу стручне сарадње на овом деликатном послу тако и у погледу материјалне и друге помоћи да се замишљени циљеви бар донекле остваре.

Биографски подаци

Рођен је на Велестову, у сиромашној сељачкој породици, 22. августа 1852. године. У својој једанаестој години дошао је на Цетиње и почео да учи писменост. По завршеној основној школи ступио је у тек основану богословију (1869). Истицао се успјехом у току школовања. Као члан ђачког културно-просвјетног друштва „Црногорски борац“ почео је да шаље прве дописе годину дана раније основаном првом црногорском недјељном листу „Црногорац“. Са двојицом својих школских другова, ученика трећег разреда, М. Бакићем и Ј. Николићем, превео је с руског историју Иловајског.¹ Одмах по завршетку богословије постављен је за учитеља четвороразредне основне школе у Брчелима у Црмници (друге у Црној Гори).² У почетку 1874. године налазио се на дужности учитеља у Његушима.³

Од избијања херцеговачког устанка 1875. године и у току црногорско-турског рата 1876 — 1878. слао је дописе Милетићевој „Застави“ и податке с фронта за званичне ратне комуникее. Непосредно последије завршеног рата (1878) упућен је у петроградску Духовну академију, да се као млађи способнији интелектуалац припреми за одговорније дужности у проширеној држави.

¹ М. Костић, *Школе у Црној Гори*, Панчево 1876, 222.

² Архив Црне Горе (АЦГ) — Главно школско надзорништво 1872, 20; П. И. Поповић, *Постанак и развитак прве школе у Црној Гори* (1834—1934), Цетињска школа, Београд 1934, 112.

³ Глас Црногорца (ГЦ). 1874, 3.

Заинтересован и за упознавање извора о прошлости Црне Горе читаво љето 1880. године провео је у Москви, ради исписивања нађених докумената. Убрзо потом је у Петрограду започео рад и на њиховом објављивању. По успјешно завршеном школовању вратио се у своју земљу крајем 1882. године и послје неколико мјесеци постављен је за секретара управе просвјетних и црквених дјела (крајем априла 1883, а крајем године Министарства просвјете и црквених послова).⁴ Тада је вршио и дужност главног надзорника Књажевског питомачког завода на Цетињу. Подстакнут сарадњом у органу Српског ученог друштва (од 1883. године), које га је у почетку 1885. изабрало и за свог дописног члана, наставио је још интензивнији рад на прикупљању архивске грађе у Црној Гори, а 1887. и 1888. у Боки. Крајем 1887. године Драговић је, у циљу потпунијег упознавања радова о Црној Гори и људи са којима му је сарадња била неопходна, боравио извјесно вријеме у Задру и Загребу, са жељом да на истом послу буде и у Новом Саду и Београду, а касније, по могућности, настави раније започето исписивање историјских извора у архивима Москве и Петрограда. На жалост, до тога није дошло. То је свакако много утицало на његов даљи рад уопште, посебно на рад на објављивању грађе. Нема сумње да је томе допринијела и чињеница што је крајем 1892. године именован за секретара Округног суда у Улцињу, гдје је остао више година.⁵ Када је основана гимназија у Подгорици, 1907. године, постављен је за њеног наставника. Послије пензионисања по својој жељи, у новембру 1911, живио је на Цетињу, гдје је од марта 1914. уређивао Општински гласник, а у другој половини 1915. неколико бројева Вјесника. Умро је на Цетињу, у тешким материјалним приликама, 19. септембра 1918. године.⁶

Марко Драговић је сарађивао у преко тридесет разних листова и часописа (у југословенским земљама и Русији). Његове мање и веће прилоге различите вриједности објављивали су следећи црногорски листови: *Црногорац* (1871, 1872), *Глас Црногорца* (у току петнаест година између 1874. и 1913), *Цетињски вјесник* (1909, 1911). За историју значајније прилоге штампали су му часописи: *Црногорка* (1884, 1885), *Зета* (1885), *Нова Зета* (1890), *Просвјета* (1894), *Луча* (1895, 1896), *Књижевни лист* (1901, 1902), *Дан* (1911, 1912) и календар *Зета* који је излазио у Подгорици (1911).

Његове за историју најзначајније радове објавили су *Гласник Српског ученог друштва* (1884, 1885, 1886, 1891, 1892), *Споменик СКА* (1892, 1893, 1895, 1896, 1898) и *Старинар Српског археолошког друштва* (1888), који су излазили у Београду, као и

⁴ Главно школско надзорништво 1883, 24. април и 31. децембар.

⁵ АЦГ — Управно одјељење Министарства унутрашњих дјела 1892, 809.

⁶ Marius, *Летимични преглед тридесетогодишњег рада Марка Драговића*, *Књижевни лист*, св. I и II, 1902, 44—47; *Марко Драговић*, *Босанска вила* 1901, бр. 5, 81—83; *Cetinjske novine* 1918, 220; *Енциклопедија Југославије*, 3, 70.

новосадски *Летопис Матице српске* (1891, 1898). У Милетићевој *Застави* објављивао је информације о херцеговачком устанку (1875). Позната је његова сарадња и у загребачким публикацијама *Старине Југославенске академије наука и умјетности* (1887, 1888) и *Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена* (1908), као и у листовима *Србобран* (1887), *Вијенац* (1887, 1888), *Обзор* (1888), *Хрватска* (1888) и илустрованом листу *Дом и свијет* (1888). Краће прилоге објавили су му *Српски лист* (1885) и *Народни лист* (1887, 1888), који су излазили у Задру. Најзад је и у сарајевској *Босанској вили* (1910) изашао један његов мањи рад.

За вријеме школовања у Петрограду објављени су му први већи радови различите вриједности у сљедећим тамошњим публикацијама: *Хришћанское чтение* (1881), *Новое время* (1882), *Церковно-общественный вѣстникъ* (1882), *Русская старина* (1883) и *Славянское обозрѣние*.

Више посебних радова, углавном раније објављиваних у наставцима у листовима и часописима, појавило се на Цетињу, у Београду, у Загребу, Новом Саду и Петрограду. — Нема сумње да је најзапаженија била и остала његова сарадња у *Гласнику СУД*, *Споменику СКА*, *Старинару*, *Летопису Матице српске* и *Старинама ЈАЗУ*. То представља и најзначајнију сарадњу која се тих година могла остварити из Црне Горе у овим угледнијим југословенским публикацијама, што је свакако било карактеристично за ниво развитка у овој области и вриједност онога што је Драговић могао да постигне.

Карактеристично је да је М. Драговић сарађивао у аустро-угарским листовима на Цетињу 1916 — 1918. године. Скоро редовно су објављивани његови прилози у *Илустрованим цетињским новинама*, а само понекад у *Цетињским новинама*. Највјероватније је да га је вишечлана незбринута породица приморавала на то. Његови прилози су једини који су били посвећени тематици из политичке, ратне, правне и културне историје Црногораца. Тамо су објављивани и његови прилози из области етнографије (о породици, умиру крви и разним другим одликама народног живота), чијим се питањима Драговић раније уопште није бавио. Пишући о многим питањима из црногорске историје (о настанку државе, њеним унутрашњим и спољним односима, карактеристичнијим појавама у њеном развоју, школству и просвјети уопште) и не заборављајући при том да обрати пажњу и на неке трагове ранијег живота на том подручју, Драговић се одазивао захтјеву редакција тих листова који су излазили на српскохрватском и њемачком језику. У њима је за потребе војске и чиновништва углавном објављивао најосновније и познате податке о прошлости окупираног народа.

Објављивање грађе

Марко Драговић је учинио највећи допринос изучавању црногорске прошлости објављивањем архивских извора до којих је успио да дође у Русији (Петрограду и Москви), Боки и Црној Гори. Био је заинтересован за сву грађу од доба Црнојевића до друге половине XIX вијека. Више пута истичући да црногорска историја почиње од године кад су Црнојевићи напустили Жабљак (1482), Драговић је настојао да објављивањем „Крусовоља Иван-бега Црнојевића“, како се у ствари зове „Цетињски летопис“, упозна заинтересовану јавност, поводом 400. годишњице тога догађаја, повијешћу о Скендер-бегу и другим различитим подацима и текстовима унесеним у њега до почетка 1749. године. Текст овог извора Драговић је објавио без икакве анализе и напомена до чијих се података и тада могло доћи.⁷ — При објављивању пет докумената „из времена владика из разних племена“ из година 1530, 1629, 1673. и 1679, чије је оригинале имао код себе, и још четири преведена с турског из истих година, Драговић се служио неопходним подацима из радова С. Милутиновића, М. Медаковића и Д. Милаковића, којима се и иначе често користио. Тада је с правом побијао Миклошичеве тврдње да су последице Црнојевића власт у Црној Гори имали истакнути појединци из неколико породица. Уједно је указивао да је „изван сваке сумње да су и турске власти имале уплива и учашћа у управу у Црној Гори за времена владика из различних племена“.⁸

Исписујући документа у Русији (највише лети, у годинама школовања) и касније прикупљајући грађу до које је долазио у Црној Гори и Боки, Драговић се надао да ће бити у могућности да посјети и архиве у Бечу и Венецији, и да припреми потпунији зборник извора за историју Црне Горе доба митрополитá Данила, Саве и Василија Петровића. Најзад му је остало да се задовољи оним што је преписао у Петрограду и Москви и касније нашао у Црној Гори и Боки. Најмање је документа имао из времена Владике Данила, а знатно више из средине XVIII вијека (само из година 1742 — 1755. објавио их је у цјелини 36, на руском језику). Уз њих је приложио и неке из *Повјестнице Црне Горе* М. Медаковића. Његов рад о митрополиту Василију Петровићу⁹ садржи углавном текстове докумената исписаних у Русији и неке податке касније нађене у ризници Цетињског манастира, које је пропратио са више својих напомена. Приређивач свакако није имао могућности да своју расправу, како је он у предговору књиге назива, учини друкчијом. Документима је дао хронолошки ред и повезао их најнужнијим текстом, служећи се при томе и позна-

⁷ *Цетињски летопис*, Цетиње 1962, предговор др Н. С. Мартиновића, стр. 5, 8—9, 17.

⁸ *Starine Jugoslavenske akademije*, књ. XIX, 253.

⁹ *Митрополит црногорски Василије Петровић Његош или Историја Црне Горе од 1750. до 1766. године*, Цетиње 1884.

том литературом. Својој књизи је приложио у преводу с руског *Историју о Црној Гори* митрополита Василија Петровића, објављену у Москви 1754. године, и *Описање Црне Горе* од Јована Стефановића Балевића, написано у Петрограду 1757. Уз превод првог дјела није исправљао уочене грешке, већ је обећао да ће то учинити касније, а после је Балевићевог текста образлагао је разлике у подацима два приложена дјела о величини територије и броју војника.

Највјероватније је да би и обећани радови о Владици Данилу и Црногорцима у млетачкој служби били написани на сличан начин. Није се појавила ни навијештена збирка под насловом „Граamate које су давали руски владоци црногорским владоцима и народу у XVIII стољећу“.¹⁰

О Шћепану Малом објавио је преко 60 докумената, колико је успио да их препише у архиви министарства иностраних дјела у Москви. Сви потичу из година 1767 — 1772, а објављени су углавном на руском језику. Припремајући траћу за објављивање, Драговић је био упознат са до тада најпознатијим радовима о овој загонетној личности.¹¹

Значајан је и Драговићев рад на објављивању докумената исписаних у Петрограду, Москви и касније на Цетињу за период од 1780 — 1815. године. Нема сумње да су то први извори на основу којих су се могли потпуније и боље упознати политичка улога Петра I Петровића, положај Црне Горе и њено организовање као државе. Мноштво докумената навео је хронолошким редом у цјелини, повезујући их својим текстом о односима Русије и Црне Горе и улози појединих лица у означеном периоду. Посебно су била запажена писма Ђакона Алексија, секретара Петра I, о побједи Црногораца над Махмуд-пашином војском у Мартинићима и на Крусама 1796. године. У овој траћи су се најприје могли наћи подаци о политичким замислима и плановима Петра I, о учвршћивању веза с Брдима и с хришћанским живљем који се налазио под турском влашћу, о посљедњим самозванцима, о улози гувернадура, о унутрашњим приликама земље, о потреби оснивања школа и просвјећивања уопште и др. О Црној Гори Његошевог доба објавио је око 100 докумената (1832—1847), чији

¹⁰ До њеног изласка није дошло због слабог одзива претплатника, од којих је то највише зависило (Глас Црногорца) 1897, 34. 36.

¹¹ *Књижевност о Шћепану Маломе и још нека објашњења*, Споменик ХХП (1893), 3—5.

су се оригинали налазили у руским архивима и ризници Цетињског манастира.*

Грађу је дијелио на четири групе: преписку Петра II с Аустријом, с Турском, с Русијом и с разним лицима. Ради употпуњења збирке докумената овог периода настојао је да прегледа архиве у Котору, Задру и Бечу. Само је успио да у општинском архиву Котора нађе неколико уговора о разграничењу између Црне Горе и Аустрије. Уз грађу о борби Црногораца с Турцима око превласти над Граховом објавио је и оно чега су се у вези с тим сјећали старији и истакнутији људи.

Заинтересован и прошлошћу Боке Которске, са чијим су становништвом Црногорци чешће одржавали везе, а вјероватно и по дужности дописног члана Српског ученог друштва, Драговић је прикупљао архивску грађу о Боки са циљем да је објави у неколико књига под насловом „Архив за повјесницу Боке Которске“. Познато је да је у ту сврху проводио извјесно вријеме у Боки у почетку 1885, 1887. и у љето 1888. године, највише се задржавајући у Рисну, Херцег-Новом и Котору. Послије свега успио је да објави само 49 докумената, од којих 47 на италијанском, један на латинском и један на српскохрватском језику. Објављени извори су настали од 1665. до 1817. године. Највише их је написано у Венецији, потом у Херцег-Новом, Котору, Рисну, Перасту, Задру и Сплиту. Има више свјedoчаба које су млетачки изванредни и генерални провидури давали Ришњанима за њихову вјерност у борби против Турака. У њима се помињу и бојеви вођени у Херцеговини, од Неретве до Невесиња, сарадња Црногораца са Ришњанима у боју за Бар 1716—1717. године и др. На латинском је објављена само посланица папе Григорија писана у Венецији 1718, а на српскохрватском један од дукала датих породици Љубановић у Грбљу (1741) под условом да им се одузме ако се Грбљани буду мијешали у односе између Црногораца и Турака на штету посљедњих. Назначио је да је само неке документе добио ради преписа од А. Ђурковића у Рисну и др. И. Стефановића у Котору. Према напоменама уз њихове текстове дало би се закључити да се Драговић донекле служио италијанским језиком.**

* У краћим предговорима појединим објављеним текстовима, напоменама и разним биљешкама могу се наћи и подаци о томе кад се, гдје, у којој количини, на којим језицима и у каквом стању налазила значајна архивска грађа у Црној Гори, прије свега она која му је била доступна у Цетињском манастиру. На примјер, тражећи грађу из доба Петра I за објављивање (1883) у манастиру је нашао око двије хиљаде докумената на више језика, међу којима их је било и из 1702. године, оштећених од влаге и на други начин. Друге је сам прикупљао, откупљивао и држао у својим збиркама. Његова збирка правних исправа, које је и сам објављивао, свакако је послужила и Валтазару Богишићу у току рада на систематизацији црногорског имовинског права. Себи је приписивао заслугу што је текстове многих докумената сачувао у препису и објавио.

** Види напомене уз објављену грађу, према библиографији.

Разумљиво је што и најзначајнији дио Драговићевог рада, објављивање архивске грађе, по коме га, у ствари, и цијени историографија о Црној Гори, није без недостатака. Нема сумње да му принципи рада на том пољу нијесу били довољно познати. Он их за вријеме школовања у Русији, гдје је успио да највише грађе препише, вјероватно није могао научити. Уз то му је недостајало и образовање историчара, неопходно за избор и припрему докумената за штампу. Напомињао је да је преписе вршио према оригиналу, истим језиком и правописом, у чему је био недосљедан, док је кратице сам разрјешавао. Мјесто нејасних ријечи стављао је тачкице. Обећавао је да ће уочене мањкавости при објављивању групе докумената касније отклонити (накнадним стављањем напомена и неопходних објашњења уз поједини од њих). Више докумената на руском објављивао је у преводу (Русија и Црна Гора од 1780 до 1790), да би касније истакао да ће убудуће уз оригинални текст објавити и његов превод с потребним објашњењима и регистрима, али да ни по томе не поступи. Указивао је на потребу хронолошког издавања докумената према њиховој класификацији по садржини. У овоме је био више досљедан кад је објављивао по два или три са мало свог текста. Регеста објављених извора, гдје их има, углавном су му била непотпуна.

Упознајући литературу и зборнике грађе познатих стручњака у овој области рада (С. Љубића и других), Драговић је брже увиђао недостатке учињеног, али предвиђајући потпунији и тематски зборници грађе различите провенијенције (из архива Петрограда, Москве, Беча, Венеције, Задра и других) могли су бити само његова жеља. Значај извора из архивских фондова које је сматрао да треба да види и из њих исписује сасвим је јасно увиђао. Тиме можемо и правдати непотпуност грађе коју је објавио. Сам је истицао да је ње и у руским архивима остало доста непреписане и да би то требало што прије учинити. Немајући утврђене критеријуме при избору докумената за објављивање, а вјероватно ни времена да их више препише и потом изврши избор, Драговић је имао на располагању само оно што је донио из Русије, па је то у цјелини и објавио. Није онда чудо што у тој грађи има и понеки мало значајан документ, који би, да их је имао више, можда и сам изоставио. Има разлога да се посумња у руско поријекло неких извора за историју права у Црној Гори које је он објавио.

Прегледом објављених докумената установљено је да је Драговић чинио и грешке друге врсте. Поред оних у вези с језиком докумената (исправљање и др.), он је погрешно читао поједине ријечи и чешће испуштао поједину ријеч, реченицу и више њих. И без разлога је изостављао текст у почетку и на крају документа (титулацију и др.). Установљени су и погрешни преписи датума и важних докумената. Један примјер такве грешке Д. Руварац је објашњавао Драговићевом тенденцијом да докаже не-

што супротно ономе што се заиста могло установити (да се види да је владика Василије био митрополит онда кад он то, у вези с радњом писма, није био).¹²

Чињеница је да је Марко Драговић први у Црној Гори почео да објављује историјске изворе, не само за политичку већ и за правну и културну историју своје земље. То је свакако његов најважнији и најзначајнији рад као историчара. Нема сумње да би он био знатно већи да је било прилике да испишује и грађу из других европских архива, које је у напоменама уз своје радове више пута помињао. Његова иницијатива и резултати рада на овом пољу још више добијају у значају тиме што су постигнути с недовољно помоћи најповзванијих органа земље. Поред своје културно-историјске вриједности, Драговићево дјело објављивања архивске грађе врло корисно је послужило и још служи онима који се баве изучавањем прошлости Црне Горе.

Разни прилози

Иако се није школовао за рад на изучавању питања историје, Драговић је нарочито настојао да се као интелектуалац афирмише у првом реду баш на том пољу. Као самоук био је заинтересован за многе догађаје и личности из старије и новије прошлости Црне Горе. Имао је поуздања да може да пише о сваком питању, само ако о њему нешто зна и има на располагању макар и један непознати документ. Чињеница је да су му били познати и мање значајнији радови о Црној Гори, међу којима и неки на страним језицима. Најчешће је полазио од онога што су написали С. Милутиновић, Д. Милаковић, М. Медаковић и П. Ровински. Из библиографије његових радова види се да га је интересовала историја Црне Горе од доба Црнојевића до средине XIX вијека. Нема сумње да је то увелико било условљено и степеном развитка литературе о Црној Гори уопште, посебно о најзначајнијим и највише интересантним догађајима из њене историје. Нарочито га је привлачило доба Црнојевића, личности Владике Данила и Шћепана Малог, збивања на крају XVIII вијека и односи Црне Горе са сусједним крајевима и државама. Више пу-

¹² Др Ј. Миловић, *Зборник докумената из историје Црне Горе (1685—1782)*, Цетиње 1956, 403; Г. Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе*, Београд 1962, 6, 265; др Д. Лекић, *Спољна политика Петра I Петровића Његоша (1784—1830)*, Цетиње 1950, 319—320; Ј. Томић, *Црногорски митрополит Василије Петровић у Црној Гори по првом повратку из Русије (1754—1756)*, Глас СКА LXXXVIII, 55; Д. Д. Вуксан, *Преписка митрополита Василија, митрополита Саве и црногорских главара 1752—1759. године*, Споменик СКА LXXXVIII, 12—14; Д. Руварац, *Василије Петровић, владика црногорски и помоћник патријарха пећког Атанасија II Гавриловића*, Споменик СКА XXXIII, 24—36; *Црногорске исправе XVI—XIX вијека*, уредили Т. Ничевић и Б. Павићевић, Цетиње 1964, предговор VIII; П. Ровинскиј *Черного-рия I*, 554.

та је истицао да „наша, сопствено црногорска, историја почиње од 1482. године, то јест од како књаз Иван Црнојевић остави Жабљак...“ Такође се живо интересовао за појаву гувернадуре, такозваних потурчењака и питање независности Црне Горе. Доста рано је истицао да историју треба писати критички на основу аутентичних докумената, као и то да је непотпуна историја једног народа кад се пише само о његовим владарима. Осуђивао је оне који су чезнули за славом занемарујући истину и истичући ни на чему засновану тенденцију.¹³ Жалећи се на недостајање, непотпуност, неприступачност и разбацаност архивске грађе, сматрао је да се у циљу утврђивања историјске истине историчар може, у крајњем случају, помоћи сачуваним предањима, која је и сам сакупљао и понекад објављивао.¹⁴ Да се запазити да је првих година своје активности Драговић био у стању да мирније и са више критичког размишља и пише о појединим питањима прошлости своје земље. Сматрао се обавезним, на примјер, да призна да се може навести и понеки доказ о боравку Турака у Црној Гори у XVI и XVII вијеку макар и за краће вријеме, за разлику од онога што је касније писао нарочито о питању независности земље. Посебну упорност је показао у прикупљању и објављивању свих расположивих података и мишљења са циљем да докаже вјековну независност Црне Горе, наводећи о томе, штавише, ријечи из фермана султана Селима III које се односе на понашање према Црногорцима који долазе у Турску и тврдње руског државног канцелара А. Чарторијског које је овај саопштио посланику Разумовскоме крајем октобра 1804. године, истичући му да су „Црногорци од више вјекова посједовали потпуну независност“. Спорио се са супротним гледиштима и о истрази потурица у Црној Гори. У полемици са схватањима Илариона Руварца о неким интересантнијим и осјетљивијим питањима црногорске историје, покренутој у вријеме нарочито затегнутих односа између Црне Горе и Србије у посљедњој деценији прошлог вијека, Драговић није имао неколико услова да би успјешније иступио. Осјећао је одговорност да о покренутим питањима треба нешто значајније да каже, али је могао само да призна да нема при руци ни архива ни библиотека које су му биле неопходне за „пристојан и темељит одговор“ И. Руварцу. Због тога је рад на кориснијим прилозима о покренутим питањима остављао онима „који живе у бољим приликама“.

По избору тема и начину писања и Марко Драговић је без разлога убрајан у ред званичних црногорских историчара. Обилежавао је сваки јубилеј династије Петровића углавном на изразито пригодан начин. И побједу на Крусама 1796. године

¹³ Прилог историји Црне Горе, Књижевни лист 1902, V, 140—141.

¹⁴ Прилози за историју Црне Горе, Црногорка 1885, 8; Грамлата Иванбега Црнојевића о грађењу Цетињског манастира (ГЦ) 1892, 33.

означавао је као прославу стогодишњице доласка ове династије.¹⁵ Од тога се свакако може изузети споменица коју је уредио поводом прославе стогодишњице Његошевог рођења.

Међу неколико навијештених радова налазила се и „Историја школа и књижевности у Црној Гори“, из које је велики дио, како сам каже, објавио у *Књижевном листу* 1901, и 1902. године.¹⁶ Ни његови радови из ове области нијесу се ни по чему одвајали од осталих.

Осврћући се на Драговићеве текстове о разним питањима прошлости Црне Горе, с правом можемо рећи да он није могао да да ни на једно теже од њих документован и потпун одговор, мада је имао извјесних претензија на то. Изумимајући неколике монографије о Његошу као владару и Црној Гори његовог доба, о коме је и сам намјеравао да напише рад, многа такође врло значајна питања црногорске историје нијесу била ни дотицана. Драговић није могао ни расположивом архивском грађом ни нивоом свог образовања студиозније да зађе у неки комплекснији и за историчара деликатнији проблем живота људи на овом подручју. Највећи број његових текстова, издвајајући документе које је врло често у цјелини наводио, представља маргиналије уз оно што се о томе од раније знало, обраћање пажње на питање које је требало потпуније упознати, ријечи више пута написане с обиљежјима пригоде. Дјелимично или у цјелини објављени документи у његовим радовима, од којих неки и по више пута, најчешће представљају оно што је најважније у њиховој садржини. Својим текстом углавном је саопштавао од раније мање или више познате чињенице и понекад подстицао на размишљања о току и значају догађаја који су га интересовали. Сви Драговићеве радови углавном карактеришу у ствари прву фазу развитка историографије у Црној Гори, али се њихова вриједност нипошто не може свести на само културно-историјски и библиографски значај.

Заинтересован за прошлост људи на територији Црне Горе уопште, Драговић је настојао да нешто каже и о траговима најстарије цивилизације на њој. Веће интересовање у овом правцу показао је убрзо после објављивања свог *Упуста за скупљање материјала за историју и географију*. Сматрао је да ће и поред Ровинског моћи нешто о томе да напише, али се ипак може уочити да он није имао неких већих претензија у том погледу. Тада се задовољавао спољним описом остатака неке старе грађевине и биљежењем предања која је о њима могао прикупити. Посебно му је било стало, прије свега, да региструје све те објекте, како

¹⁵ Са Н. Николићем Драговић је намјеравао да објави обимнији рад под насловом „Господари црногорски из династије Петровића-Његоша и знаменити људи њихова времена“. За замишљени рад у шест књига требало је да прикупљају податке и учитељи и свештеници у читавој земљи (Глас Црногорца 1905, 20).

¹⁶ П. Cetinjske novine 1918, 64.

би се касније нешто више предузело ради њихове заштите. То садрже и његови путописи писани углавном 1887. године. Посебно нађеним мањим објектима, углавном оруђима, одређивао је мјесто у будућем музеју на Цетињу, за чије се оснивање упорно залагао. — Послије првог краћег осврта на споменик погинулима у вријеме истраге потурица у Дупилу, који је писао као учитељ у Брчелима, М. Драговић је обратио пажњу налазима код Краљичиног ока у Црмници, потом опису Иванбеговог града (Сокограда) и пећине испод њега, развалинама Јеринина града испод Турције, града Облона и цркве на Космачи, Пиран-града код Фармака и других најстаријих грађевина у љешанској нахији (у Дражевини, Прапратници, на Кривом врху код Градца и др.), нађеним предметима при ископавању на развалинама Иван-бегова манастира на Цетињу и натписа у манастиру Брањини из почетка XVI вијека.¹⁷ Сем помисли на потребу вршења извјесних ископавања на означеним мјестима, није се ишло даље. Живећи неколико година у Улцињу, Драговић се сматрао обавезним да нешто више каже о старом улцињском граду. Послије тврдње да за археологију „готово и нема тамо ништа важно“, он је сматрао да би ископавања „под надзором вјешта човјека“ знатно допринијела упознавању прошлости старог Улциња. Његов подужи осврт на овај још недовољно проучени објекат садржи опис појединих детаља грађевине са приближним означавањем времена из кога потичу, почињући од доба Римљана. При томе се служио до тада познатијом литературом о овом значајнијем споменику културе са мање или више јасним отисцима различитих епоха у животу људи на том подручју. Види се да је Драговић улагао напоре да са што више сигурности схвати смисао текстова на латинском језику.¹⁸ Користећи се подацима П. Ровинског и других, М. Драговић је, најзад, написао двије информације о више објеката у Црној Гори које треба знатно боље проучити (Улцињ, Медун, Дукља, Загорич, у Слатини, Ријечанима, између Грахова и Бањана, на острвима у Скадарском језеру и др.). Тада се користио и резултатима П. Ровинског у полемици с И. Руварцем о читању текста на гробу властелина Љеша Ђурашевића у Горњој Зети.¹⁹

Убрзо последије повратка из Русије Драговић је показивао интересовање и за стару књигу. Штавише, „по највишем наређењу“ био је обавезан да изврши преглед најстаријих књига које су се налазиле у Црној Гори, прије свега у ризници Цетињског манастира. Из првих реченица које је написао о нађеном књижном богатству, осврћући се углавном на карактер писма, орто-

¹⁷ Црногорац 1872, 47; Глас Црногорца 1883, 13, 20, 27, 23, 29, 33.

¹⁸ М. Драговић, *Неколике археолошке биљешке из Улциња*, Дан 1912, св. 3—3, 30—41.

¹⁹ М. Dragović, *Tragovi rimskih naseobina u Crnoj Gori*, *Ilustrovane cetinjske novine* 1918, 84. *Neke starinske građevine u Crnoj Gori*, које још потребују археолошко проучавање, *Paustr. cet. novine*, 1918, бројеви 79—83.

графију и праматичке форме, како је тада писао, М. Драговић се одлучивао и за извјесне тврдње за које је свакако требало имати више познавања одлика најстарије књиге и разних рецензија него што га је он и касније могао имати.

Карактеристична је и његова претпоставка да је прва штампана српска (ћирилска) књига постојала прије Октоиха Ободске штампарије.²⁰ По прилици су му тада донесене и најстарије књиге из манастира Пиве а при руци је имао у Дробњацима откупљени типик на пергамени по његовој тврдњи из времена краља српскога Стефана Душана, који је, истина, био спреман да да стручњацима у Београду или гдје друго ради прегледа и поузданијег описа.²¹ С правом се можемо питати због чега није Драговић тада објавио бар попис мноштва врло драгоцених књига које су се налазиле у ризници цетињског и других манастира у Црној Гори. Нијесу угледали свијета ни многи значајни записи који су се свакако налазили на њиховим маргинама. Нема сумње да је тада пропуштена прилика да се изврши и објави попис најдрагоцјенијих рукописних и других црквених књига изазвала штетне посљедице за њихову заштиту и очување података који су се у њима могли наћи. И поред посебног задужења да се овако значајан књижни фонд први пут систематски среди, полише и опише, Драговић није успио да то учини. Чињеница је да су деликатност, значај и обим тог задатка били изнад његових могућности.

Рад на библиографији

Сасвим је разумљиво што је М. Драговић, заинтересован за догађаје црногорске прошлости, дошао на мисао да поради на библиографији о Црној Гори. Започети рад на издавању грађе у томе га је свакако још више подстицао. Оно што је у том погледу учинио има посебни културно-историјски значај, јер представља почетак такве активности у Црној Гори. М. Драговић сам истиче да је рад на овом пољу започео на иницијативу Чезаре Тондинија де Кваренгија, барнабита, који се средином 1886. године налазио на Цетињу. Те године је успио да објави само 288 библиографских јединица.²² Овим започети рад Драговић није прекидао све до првог свјетског рата. Огласима у *Гласу Црногорца* и молбама да ове објављују и други југословенски листови обраћао се свима који су били у могућности да му шаљу податке о разним радovima у којима се налазило макар што о Црној Гори.²³ У ту сврху је 1887. године боравио извјесно вријеме у За-

²⁰ М. Драговић, *Прва српска штампана књига*, Глас Црногорца 1886, 18.

²¹ М. Драговић, *Старине црногорске*, Црногорка 1884, 42; *Типик на пергамени из времена краља српскога Стефана Душана* (откупљен од Ј. Ружића), Глас Црногорца 1886, 43.

²² *Покушај за библиографију о Црној Гори*, Глас Црногорца 1886, бр. 24—27, 31, 49, 50.

²³ ГЦ 1886, 45.

дру и Загребу, гдје се највише послужио библиотеком Југославенске академије знаности и умјетности.²⁴ Потом је намјеравао да настави с прикупљањем података у Београду и Новом Саду, али се не види да је до тога дошло.²⁵ У овом свом раду увео се користио *Српском библиографијом* Ст. Новаковића, Валентинелијевићем библиографијом Далмације и Црне Горе, дјелима Миклошича, Шафарика, Пуцића и других, а податке му је слало више појединаца (В. Черни, Н. П. Овсјани, Ж. Ј. Јуришић, Х. Јелинек и др.). Прикупљену грађу објавио је у посебној књизи под ранијим насловом.²⁶ Овај рад је садржавао 460 библиографских јединица, од којих 193 на шест страних језика. Називе дјела је распоредио по азбучном реду аутора, а хронолошки само онда кад их је поједини од њих више написао. Малим обимом књиге објашњавао је чињеницу што библиографске јединице није распоредио по струкама и годинама издања и што уз њих није постојао никакав регистар. До непотпуности података једног броја јединица дошло је због тога што означене радове није имао при руци, већ их је такве добио од сарадника. О Црној Гори било је објављено знатно више радова него што је Драговић успио да их попише. Напомене у том смислу чињене су из неколико развијенијих културних центара. На примјер, убрзо је Ж. Јуришић објавио да у *Покушај за библиографију* није унесено десет познатијих радова на српскохрватском, њемачком и италијанском језику из области изучавања флоре и фауне у Црној Гори.²⁷

Будући и сам свјестан више недостатака свог рада, Драговић је упорно настојао да припреми друго допуњено и исправљено издање, не губећи из вида да ни оно не би могло бити названо библиографијом у пуном смислу те ријечи. Живећи у Улцињу, он није могао имати неопходне услове за бољи рад ове врсте. Једино је био у могућности да прикупи податке о књижевним и другим карактеристичнијим радовима које је више истакнутијих просвјетних радника — извањаца и других — написало о Црној Гори (углавном објављеним у црногорским листовима, часописима и календарима, од Милаковићеве *Грлице* (1835) до *Књижевног миста* (1901). У једном прилогу је навео и посебна издања познатијих аутора, као и преводе текстова из стране књижевности.²⁸ По свему изгледа да је највише овом библиографском грађом требало да изврши допуне другом издању свог рада за које је тражио претплатнике, с увјерењем да ће се оно по-

²⁴ *Кореспонденција Рачки — Штросмајер*, III, 334; ГЦ 1888, 17.

²⁵ Србобран (Загреб) 1887, 90. Исте године му је лист »Hrvatska« објавио позив на претплату на библиографију која треба да се појави (бр. 261).

²⁶ *Покушај за библиографију о Црној Гори*, Цетиње 1892, стр. 62.

²⁷ Јавор 1893, 3.

²⁸ М. Драговић, *Један приложак за књижевно-просвјетну историју Црне Горе*, Књижевни лист, Цетиње 1901, 272—277, 308—322, 371—379, 415—417.

јавити најдаље до маја 1903. године.²⁹ Немајући богатије библиотеке фондове при руци, Драговић није могао објавити ни окакву библиографију за каквом се осјећала потреба у самој Црној Гори, а камоло неку која је требало да буде запажена и у развијенијим земљама. Тек 1913. године успио је да објави 334 библиографске јединице, од 1200 њих колико их је, по његовом тврђењу, био прикупио.³⁰ И поред извјесних допуна објављене јединице су имале других недостатака. Обећани наставак се у листу није појавио. Најзад, средином 1914. године, Драговић је објавио да има преко 2000 наслова и да намјерава да изда библиографски зборник за Краљевину Црну Гору,³¹ сматрајући да новом издању већ може да да такав наслов.

Уз прилоге које је П. Ровински са више ерудиције дао у овој области, прије свега имајући у виду његове осврте на дјела објављена на страним језицима, за име Марка Драговића се везује прва активност и на пољу рада на библиографији у Црној Гори.

Прикупљање грађе за историју и географију

Убрзо после повратка са школовања у Црну Гору Драговић је дошао на мисао да се започети рад на упознавању прошлости мора организованије развити. Већ је био упознат с праксом других на том пољу, нарочито Чеха, Швајцараца и Бугара. Било му је јасно да се рад на историји народа не може развити без систематског прикупљања грађе у разним видовима, од оригиналних докумената до најмањих података из свих области живота. Одсуство писаних извора још више је указивало на потребу организације таквог рада. Нема сумње да њему припада велика заслуга за истацање важности скупљања таквог материјала.³² Крајем 1883. и у почетку наредне године објавио је своје „Упуство за скупљање материјала за историју и географију Црне Горе“, користећи се већ познатим упутствима Кричека, Калтбринера, Најмајера, а највише онима која је био објавио К. Јиречек у Бугарској. Нема сумње да су му била позната и 24 питања Друштва за југословенску повјестницу и старине.³³ Упуство је полазило од чињенице да се само на основу мноштва прикупљених података може приказати живот народа и све промјене до којих је долазило у његовом постојању, а не само године владања владара и помени свих бојева које су Црногорци водили међусобно и с Турцима. Опис земље требало је да садржи, поред имена мје-

²⁹ ГЦ 1902, 44.

³⁰ *Библиографски зборник за историју грађанску и црквену, географију, просвјету, историју судства, богословску науку, педагогију, етнографију, статистику и археологију Краљевине Црне Горе*, Глас Црногорца 1913, бројеви 39—42, 45—48, 50, 51; ГЦ 1913, 46.

³¹ ГЦ 1914, 35.

³² ГЦ 1883, 29.

³³ Црногорац 1871, 3; ГЦ 1883, 52; 1884, 1.

ста и свега што их је карактерисало у прошлости, и податке о становништву и условима под којима је оно живјело (границе племена, пошумљеност, земљотреси, пазари, материјал кућа, средства за рад и одбрану, насеља и др.). Тражили су одговори и на питања о траговима пећинских људи, помени о сеобама и четовањима. Требало је биљежити и разне приче и легенде везане за мјеста, људе и догађаје. Посебно је било важно да се дође до различитих трагова живота људи на овом подручју и њиховој култури у свим могућним облицима. Прикупљању писаних и других докумената била је посвећена најпунија пажња. Упуство је имало за област географије 24 питања, а за област историје 42. Оно је садржавало и образложење да се на Цетињу оснује археолошко друштво које је требало да ради на систематизацији прикупљене грађе из те области. У читавој овој културно врло значајној и широко замишљеној акцији највише се рачунало на иницијативу учитеља и свештеника. Њима је Главно школско надзорништво и упућивало примјерке Упуства.³⁴

Претпостављајући да ће ова иницијатива наићи на велики одјек и да ће почети убрзо да стиже прикупљена грађа, без обзира на врсту и вриједност, М. Драговић је нашао за потребно да средином 1886. године предложи оснивање књижевног друштва „које ће се занимати свима гранама науке у нашем отачаству; које ће имати свој орган да преко њега јавља свијету научне напредке у нашем отачаству“. Овакво друштво је требало да буде најбољи гарант за успјех започете акције на прикупљању грађе, за организовање свих снага које су могле доћи у обзир да раде на овом пољу и тако репрезентују Црну Гору у односу према југословенским и другим народима. Држало се да ће отварањем Зетског дома, као средишта за просвјетно и културно уздицање народа, и активност на изучавању земље и прошлости људи који је насељавају добити снажну подршку. М. Драговић је истицао да до тада треба прикупљати што више, како их довршетак радова тако значајног културног центра не би затекао „празнијех рука“.³⁵

Убрзо по објављивању Упуства стизали су одговори на нека од постављених питања. Садржајнији текстови су добијали мјесто у Црногорки, Лучи, Просвјети и Гласу Црногорца. Неки од њих су објављени с Драговићевим уводним напоменама (Бјелопавлићи од М. Шобајића, Географија и историја њешанске нахије од учитеља В. Пејовића и др.),³⁶ што је требало да послужи и као охрабрење другима. Започетом раду на упознавању Црне Горе, прошлости народа и његових споменика М. Драговић је доприносио и као члан књижевног одбора Друштва „Горски вијенац“ (1894). Његово интересовање за скупљање разне грађе није ни касније престајало, с мање или више могућности за успјех.

³⁴ ГШН 1885, 499.

³⁵ ГЦ 1886, 29.

³⁶ Црногорка 1884, бр. 25—27; ГЦ 1887, 24—25.

Због тога је и могао да одговара на нека питања Божишићеве анкете вођене од 1892. до 1898. године у циљу упознавања правних обичаја у Црној Гори.³⁷ На крају, последице више од двадесет година од објављивања *Упутства*, он је у мају 1907. доставио Министарству просвјете и црквених послова рукопис „Упутства за прикупљање грађе за историју, географију, археологију и народне обичаје у Црној Гори“ са захтјевом да се последице прегледа од стране Просвјетног савјета одобре ради штампања.³⁸ Познатији резултати рада у овом погледу постигнути су иницијативом Цвијићеве школе.

Напори М. Драговића и у овој области рада имају заслужено мјесто у културној историји Црне Горе, без обзира на величину резултата који су били постигнути. Чињеница је да је за његово име везан почетак организоване активности на овом пољу рада. Успијевао је да искуства других пренесе и примијени у знатно слабијим условима своје земље и да са резултатима тога упозна друге. Мора се истаћи и податак да је М. Драговић рано уочио потребу повезаног рада у неколико области истраживања, иако се при томе сви његови критеријуми у оцјени запаженог не би могли одржати. Овоме се не треба чудити, тим мање кад се имају у виду способности људи на које се морало рачунати, степен њихове организованости и опште могућности упоређивања различитих гледишта и метода испитивања на том пољу рада. Нема сумње да је његово главно интересовање било везано за архивску грађу и питања која су му се у вези с њом и даље најчешће постављала.

Преводилачки рад

Драговић је успјешно упознавао руски јзик у Цетињској богословији. Речено је већ да је као ученик трећег разреда са двојицом другова превео историју Иловајског, а као учитељ у Његушима преводио је књигу Н. Зубова *Бесједи о природи*, али тај превод, због малог броја претплатника, тада није објављен.³⁹ Непосредно последице рата објавио је у преводу с руског краћи рад Ј. Переволфа под насловом „Александар I и Славени“.⁴⁰ По завршетку Духовне академије у Петрограду (1882) свакако се могао са више сигурности посветити превођењу и тежих текстова. Убрзо последице превода грађе о митрополиту Василију, у току 1885. и у почетку 1886. године, штампан му је превод дјела Н. В. Гербеља „Руски пјесници у биографијама“ (М. Ломоносов, Д. Фонвизин, Г. Державин, В. Мајков, Карамзин и др.).⁴¹ Двије го-

³⁷ Др Н. С. Мартиновић, *Валтазар Божишић II, упитник анкете за описивање правних обичаја Црногорца*, сепарат Гласника Етнографског музеја на Цетињу, Цетиње 1964. 3.

³⁸ Мин. просвјете... 1907, 1255.

³⁹ ГЦ 1874, 3.

⁴⁰ Глас Црногорца 1879, бројеви 29—32.

⁴¹ Зета 1885, бр. 17, 18, 19, 20; ГЦ 1888, 4, 6.

дине касније у загребачком *Обзору* објавио је превод једне главе из дјела П. А. Лаврова о Петру II Петровићу Његошу под насловом *Чији је спјев „Смрт Смаил-аге Ченгића“*, са својим примједбама и допунама.⁴² Потом је превео Човјека и земљу од В. Пилмана,⁴³ *Покушај да се доведу у хронолошки поредак јеванђелски догађаји од С. Поломника*,⁴⁴ *Сакија — мунџи* (легенде о Будди) од Шире.⁴⁵ Према садржини преведених текстова, посебно посљедњег, може се уочити Драговићево боље познавање језика и развијенији смисао за његово разумијевање и осјећање. Поред превођења текстова, Драговић је препричао два друга поводом руско-јапанског рата (*Савремени Јапан и његови државници* по подацима листа *Новое время* и Жути и бијели према француском часопису *Revue*).⁴⁶ И из других података се види да се М. Драговић служио француским језиком. Донекле и избор текстова за превод скреће пажњу на његова интересовања, која су понекад прелазила област рада на објављивању грађе, по коме је ипак постао најпознатији. Чињеница је да су његови преводи докумената из руских фондова били кориснији од свих.

Дописивање у листовима

Име М. Драговића као дописника листова први пут се јавило у штампи кад је био ученик трећег разреда Богословије на Цетињу. Тада је у тек основаном листу за политику и књижевност обавијестио јавност о садржини и начину прославе школске славе, посвећене успомени и дјелу Петра I Петровића, које је и тада подстицало све снаге земље да се под књажевим барјаком припремају за борбу која је требало да обезбједи слободу знатном дијелу српског рода који се још налазио под турском и аустро-угарском влашћу.⁴⁷ У црногорском рату (1876—1878) по дужности је извјештавао о догађајима на бојишту, а убрзо по његовом завршетку, као слушалац Духовне академије у Петрограду, слао је дописе *Гласу Црногорца* о разним догађајима и пригодама, међудржавним односима и другим карактеристичнијим појавама на Балкану и у Европи, које је упознавао углавном на основу онога што су о томе писали руски листови.⁴⁸ Посљедњих година школовања у Русији и по повратку у Црну Гору написао је многе кратке информације о значајнијим резултатима у области просвјете и културе првенствено у Србији и Хрватској (издања Српског

⁴² *Obzor* 1888, бр. 25—30, 34—36.

⁴³ ГЦ 1893, 1.

⁴⁴ Просвјета 1894, VI, 293—298; VII, 347—352.

⁴⁵ Луча 1895, I, 29—34; II, 86—92; III, 185—189; IV, 252—256; V, 328—333; VI, 372—377.

⁴⁶ ГЦ 1904, 16, 22.

⁴⁷ Црногорац 1871, 39.

⁴⁸ Глас Црногорца 1879, 11, 15, 24, 35.

ученог друштва, Матице српске и др.). Објавио је и неколико краћих вијести о неким споменицима културе у Црној Гори, посебно у вези с ископавањем развалина Иван-беговог манастира.⁴⁹ Уз ово, врло често су се могли прочитати његови огласи о радовима које је намјеравао да објави уколико се одазове потребан број претплатника на њих, као и биљешке о оним које је успијевао да штампа.⁵⁰ Повремено се може наићи и на позиве упућене листовима и појединцима ради прикупљања библиографских и других података. Новим интересовањима измијенио се и карактер текстова којима се чешће јављао у листовима, углавном у *Гласу Црногорца* и *Цетињском вјеснику*.

Популарисање угледнијих издања

Одржавајући везе са појединцима и установама у развијенијим срединама, посебно у својству дописног члана Српског ученог друштва, М. Драговић је био упознат и са њиховим издањима. Познавањем књиге, посебно из области историје, географије и етнографије, доста често и успјешно је могао радити и на њиховој популаризацији у црногорским листовима, посебно у *Гласу Црногорца* и *Цетињском вјеснику*. Више пута је испуњавао њихове културне рубрике излагањем садржине познатијих дјела (и на страним језицима) од ширег интереса: занимљивијих чланака објављених у *Гласнику Српског ученог друштва*, *Споменику СКА*, цјелокупних дјела Јб. П. Ненадовића, *Српског рјечника* В. Ст. Караџића, дјела о разним крајевима у Србији и Хрватској, календара, уџбеника и др.⁵¹ Врло често је настојао да у освртима на поједина издања нарочито истакне оно што би макар и мало могло да подстакне писменије људе у Црној Гори да се више заложу у раду на прикупљању података за историју и географију према *Упутству* које је он о томе објавио. Разумљиво је што се не може испустити из вида ни значај његовог рада на популарисању српске и хрватске књиге у Црној Гори. — Овдје посебно треба истаћи и чињеницу да је М. Драговић више година био повјереник Матице српске у Улцињу.⁵² Има основа и за тврдњу да је био и повјереник Српске књижевне задруге убрзо после њеног оснивања (1892).

Оставштина М. Драговића

У својим радовима М. Драговић је неколико пута навијестио да ће се на дотакнуто питање поново навратити са више документације него што је тада могао имати. Нема сумње да је то

⁴⁹ ГЦ 1886, 19, 27.

⁵⁰ ГЦ 1913, 39, 44.

⁵¹ ГЦ 1886, 6, 11; 1892, 37, 40.

⁵² Ђ. Пејовић, *Два необјављена приватна писма Сима Матавуља*, Стварање 1955, 37—38; ГЦ 1901, 7.

заснивао на својим надама да ће доћи до непознате грађе у Црној Гори, прије свега на Цетињу, и да ће му се пружити прилика да зађе и у архиве Венеције и Беча, не губећи наду да ће успјети да настави исписивање докумената у Москви и Петрограду. Од свега тога најзад му је остало да се поузда да само у Црној Гори нађе неки нови документ, прије свега у ризници Цетињског манастира или у нечијој породичној архиви. О свему овоме постоје докази и у сачуваном дијелу његове оставштине.⁵³ Поред преписа највећег дијела објављених докумената, у првом реду о односима Црне Горе с Русијом од почетка XVIII до средине XIX вијека, у Драговићевој оставштини се налази и неколико рукописа о разним питањима историје људи на овом подручју од најстаријих времена: покушај монографије о кнезу Јовану Владимиру, *Прибиљешке из историје Зете уопће и посебна Црне Горе, Границе Зете (Зета као политичко средиште српскога народа), Из историје Црне Горе (почињући од косовске битке), Знатнији досађаји из историје Црне Горе од 1696. до 1851.* (предговор), *О стању Мораче под Турцима и њеном ослобођењу испод Турака (1797—1800), Успомене из црногорско-турског рата 1876—1878* (на руском) и др.⁵⁴ Сви поменути рукописи се ни по чему не разликују од његових сличних текстова о истим и другим питањима. Има разлога да се закључи да је Драговић више пажње поклањао прикупљању грађе о два питања из црногорске историје XVIII и XIX вијека. Рукописи под насловима *Грамате руских владара Црногорцима у XVIII вијеку и досађаји који су их изазвали и Прилози за историју Црне Горе из времена књаза Данила* по томе се заиста могу издвојити од раније поменутих (по уводним напоменама, обиму и распореду грађе). Богатију документацију о оба периода црногорске историје навјестити је у ранијим поменима ових. За свој други рад, о спољнополитичким односима тек проглашене књажевине, нарочито са Русијом и Аустријом (1852—1859), имао је у виду и документа из дворског архивског фонда који је и касније једва коме био приступачан.⁵⁵ Од свих Драговићевих рукописа његови насљедници су објавили само два, у којима се на више мјеста говори о истом.* Ни ови се његови текстови не разликују од раније објављених, уколико се изузму значајнији и познатији документи из руских фондова. — У сачуваној оставштини се још налазе мање или више интересантни подаци углавном из старије прошлости. Овдје скрећемо пажњу на „грб црногорски представљен Русији од владике Данила Петровића 1715. године“ који је М. Драговић 1880. године прецртао с оригинала који се чувао у Министарству спољних послова у Москви.⁵⁶ Чињеница

⁵³ Архивско одјељење Музеја на Цетињу XVIII, I и II.

⁵⁴ Оставштина II, 29, 30, 31, 44, 46, 49, 65; рукописи имају од 5—40 стр

⁵⁵ Оставштина I, 24, 26; II, 45.

* *Потурчењаци у Црној Гори*, Цетиње 1931, 1—32; *Историја Црне Горе*, I дио, Подгорица 1935, 1—29.

⁵⁶ Оставштина II, 40.

је да се последије прегледа Драговићевих исписа и донекле рукописа може сигурно рећи да га је до краја живота интересовала црногорска прошлост од најстаријих времена, да је свим њеним питањима прилазио на приближно исти начин, да неколико замисли није успио да оствари због тога што му је за више раније поменутих и других питања недостајала неопходна архивска грађа. Наводимо и податак да се у сачуваној оставштини не налази ниједан оригинални документ од много њих које је имао у свом посједу према напоменама уз текстове објављених. Најзад, сачувана су и неколика писма истакнутијих људи по раду на књизи са којима је М. Драговић одржавао везе: достављањем рукописа њиховим редакцијама ради објављивања и постављањем појединих питања (Ј. Бошковић, П. Срећковић, Ф. Миклошич и др).⁵⁷

Сарадња с ученијим људима и њиховим установама

Повремено објављујући архивске изворе о Црној Гори, тражећи нове и прикупљајући податке о радовима који макар нешто садрже о земљи и народу чија га је прошлост највише интересовала, Драговић је прије и више од иједног другог посленика на овом пољу успио да успостави контакте са разним личностима, редакцијама, библиотекама и другим културним и научним установама у развијенијим југословенским центрима (у Београду Загребу, Новом Саду, Задру и Сарајеву). Послије првих објављених прилога у *Гласу СУД*, *Старинама ЈАЗУ*, *Летопису Матице српске* и *Споменику СКА*, таквих какви су они били, Драговић је стекао популарност човјека на чију се сарадњу могло рачунати. Кругу ученијих људи и њиховим установама у Београду и Загребу било је нарочито стало да развију сарадњу са Црном Гором, које до тада, на овом пољу, тако рећи, није ни било.

Крајем јануара 1885. Српско учено друштво је Драговића већ било примило за свог дописног члана. Послије сједињења СУД с Академијом наука, 1891. године, он је својство дописника и даље задржао. Његову су сарадњу и у Загребу радо дочекивали. Штавише, омогућено му је 1887. године да на сједници Југославенске академије знаности и умјетности чита свој рад „Борба Црногораца с Турцима око превласти над Граховом“, који му је идуће године и објавила у свом органу *Starine* (XX). Те године су и неколика листа у Загребу и Задру објавила по неки његов краћи прилог.⁵⁸ Драговићев боравак у Хрватској, посебно у Задру и Загребу 1887. године, послужио је и као манифестација братства Срба и Хрвата.⁵⁹ Културне хронике најпознатијих листова у поменутих и другим југословенским центрима преносиле су вијести црногорских публикација о свим видовима његове културне дјелатности, као и огласе о најављеним радовима. Тим

⁵⁷ Оставштина II, 32.

⁵⁸ *Марко Драговић*, Босанска вила 1901, 5, 83.

⁵⁹ *Narodni list (Zadar)* 1887, 91.

путем је добијао и податке за рад на библиографији Црне Горе. И сплитски лист на италијанском језику донио је информацију о покренутој акцији на прикупљању грађе за историју и географију убрзо послије објављивања његовог *Упуства*.⁶⁰ Као ученијем човјеку Драговићу су се обраћале поменуте и друге институције кад год је покретана ширира акција у циљу припреме разних издања за која је требало прикупљати податке из свих југословенских земаља (1910. године).

Све оно што садржи укупно дјело Марка Драговића морало је имати мање или веће недостатке у ствари тек започете активности, али и резултате који имају одговарајуће мјесто и значај у развоју историографије о Црној Гори и њеној културној историји уопште.

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Ј А*

Грађа

1. *Крусовољ књаза и господара црногорскога Ивана Црнојевића*. Цетиње 1885, 34 стр.

2. *Границе црногорске, државне и црквене, које утврди господар црногорски Иван Црнојевић и друге границе по Крусовољу цетињском*. Црногорка (Цетиње) 1884, 44, 45; 1885, 1, 2.

3. *Прилози за историју Црне Горе. По „Кривовуљу цетињском“*. Летопис Матице српске (Нови Сад) 1891, књ. 167, стр 1—21.

4. *Још рукопис о Скендер-бегу Црнојевићу*. Глас Црногорца (Цетиње) 1886, 33.

5. *Прилози за историју Црне Горе из времена владика из различних племена*. Старине Југославенске академије (Загреб) 1887, књ. XIX, 251 — 261. Штампано је и посебно у Дионичкој тискари у Загребу исте године, стр. 13.

6. *Три писма црногорскога владике Данила Петровића Његоша*. Гласник Српског ученог друштва (Београд) 1885, књ. 63, 267—272.

7. *Прилози за историју Црне Горе — Писмо владике Данила Петровића* (24. мај 1704). Зета (Цетиње) 1885, 13.

8. *Прилози за историју Црне Горе — Писмо владике Данила о Никшићима* (20. фебруар 1717). Зета 1885, 11.

9. *Прилози за историју Црне Горе — Писмо владике Данила Петровића* (препука из 1721). Зета 1885, 10.

⁶⁰ *La difesa* 1885, 20, 81.

* Библиографске јединице су распоређене у двије главне групе (грађа и разни прилози), углавном према току догађаја који су га интересовали. У другој су издвојене мање по сродности тематике. Извјестан број прилога садржи и текстове докумената, као што уз грађу има и мање или више приређивачевог текста.

Своје радове је најчешће објављивао под пуним именом и презименом, а само понекад, обично биљешке, под иницијалима М. П. Д., М. Д. и једном, кад је писао о свом претку, под — Озринић.

10. Прилози за историју Црне Горе — Сентенца из времена владике Данила (1721). Зета 1885, 12.

11. Материјали за историју Црне Горе времена митрополита Данила, Саве и Василија Петровића. Споменик СКА (Београд) 1895, XXV, стр. 1—42. Објављено и посебно исте године, Државна штампарија Краљевине Србије (стр. 42 + 4).

12. Неколико докумената о вјековној независности Црне Горе (одломак из нештампаног рада уређеног по документима „Русија и Црна Гора у XVIII вијеку“. Књижевни лист (Цетиње) 1901, св VII и VIII, 238—257. Посебно штампано у к. ц. Државној штампарији на Цетињу исте године, стр. 20.

13. Митрополитъ черногорскій Василій Петровиѣ и его сношенія съ Россіей. Христіанское Чтеніе (С. Петербургъ) 1881, н-ро 11—12; 1882, 1—6. Посебно штампано на руском у штампарији Т. Г. Елеонског у Петрограду 1882. године. — Митрополит црногорски Василије Петровић. Црногорка 1884, бројеви 2 — 11 и 13 — 18. Исте године на Цетињу је посебно објављено под насловом „Митрополит црногорски Василије Петровић — Његош или Историја Црне Горе од 1750 до 1766 године“ са „Неколико ријечи ради објашњења“ и примједбом на крају (стр. 126 + 2).

14. Документи о Шћепану Маломе, из московскога главног архива министарства иностранијех дјела. Споменик СКА XXII, 1893, 3—41.

15. Русија и Црна Гора од 1780 до 1790 г. (материјал за историју Црне Горе у вријеме владања владике Петра I). Гласник Српског ученог друштва, 1891, књ. 72, стр. 217 — 297.

16. Приложак историји Црне Горе из времена владике Петра I и цара Павла I. Дан (Цетиње), лист за науку и књижевност, 1911, св. 1 и 2, стр. 70—87.

17. Материјали за историју Црне Горе (III) из времена владања владике Петра I. Гласник Српског ученог друштва, 1886, књ. 65, стр. 129—200.

18. Прилози за историју Црне Горе и Боке Которске почетком XIX стољећа из петроградског државног архива (1800 — 1816). Споменик СКА, 1898, XXXI стр. 95 — 127.

19. Материјали за историју Црне Горе (I) из времена владања владике Петра I (1804 — 1815). Гласник Српског ученог друштва, 1884, књ. 55, стр. 283—324.

20. Прилози за историју Црне Горе (из одношаја с Арбанијом) 1808, 1809, 1838. Летопис Малице српске, 1898, 193, стр. 103—126.

21. Сентенца (умири из 1797. и 1837). Црногорка 1884, 21.

22. Прилози за историју Црне Горе (Петар I Бокелјима). Црногорка 1885, 13.

23. Клетва и благослов (1815. и 1818). Црногорка 1884, 22.

24. *Nekolike crnogorske persude (sentence) iz vremena mitropolitâ Petrovića ; Njegoša (priložak istoriji sudstva u Crnoj Gori). Ilustrovane Cetinjske novine 1917, brojevi 25—29.*

25. *Материјали за историју Црне Горе (II)*. Неколико писама из преписке владике црногорског Петра Петровића — Његоша (1832—1846). Гласник Српског ученог друштва 1885, књ. 63, стр. 121—178.

26. *Материјали за историју Црне Горе (V) из времена владике Петра II (1838—1847)*. Гласник Српског ученог друштва 1892, књ. 73, стр. 228—261.

27. *Borba Crnogoraca s Turcima oko prevlasti nad Grahovom (1837—1852)* (jedan prilog za noviju istoriju Crne Gore). *Starine JAZU*, 1888, књ. XX, стр. 243—273.

28. *Једна биљешка о границама међу Црном Гором и Аустријом које су уређене за вријеме владике Петра II (из которскога опћинскога архива прибиљежено)*. Књежевни лист, 1901, XII, 418—421.

29. *Два писма Сима Милутиновића — Сарајлије владци и господару црногорскоме Петру II Петровићу — Његошу*. Просвјета (Цетиње) 1893, V, 257—258; VI, 320—322.

30. *Два писма Вука Стеф. Караџића (једно Петру II из Беча 14. II 1845, а друго књазу Данилу од 9. II 1855, које је овдје први пут штампано)*. Глас Црногорца 1897, 41.

31. *Прилози за историју Црне Горе*. Писмо Сима Милутиновића владци Петру II (из Београда 17. XI 1845. поводом штампања „Луче микрокозма“). Црногорка 1885, 6.

32. *Прилози за историју Црне Горе*. Писмо С. Милутиновића владци Петру II Петровићу — Његошу (из Београда од 22. септ. 1845. о ђацима из Црне Горе и вињети на „Лучи“, Црногорка 1885, 14.

33. *Прилози за историју Црне Горе*. Писмо Омер-паше Црногорцима од 9. јануара 1853. Црногорка 1885, 5.

34. *Прилози за историју Црне Горе*. Одговор књазу Данила на Омер-пашино писмо (30. I 1853). Црногорка 1885, 12.

35. *Прилози за историју Баке Которске (млетачке повластице за сарадњу Бокеља у борби против Турака)*. Споменик СКА XXX, 27—36.

36. *Грађа за историју града Рисна*. Гласник Српског ученог друштва, књ. 73, 342—360.

37. *Грађа за историју града Рисна*. Споменик СКА XVII, 117—124.

38. *Прилог историји Црне Горе (из књиге дукала датих Грбљанима)*. Књижевни лист, 1902, V, 140—141.

Разни прилози

39. *Сеоба Ивана Црнојевића на Цетиње (мала приповијетка из црногорске историје)*. — Црногорка 1885, бројеви 20—24; Зета 1885, бројеви 1—3. Посебно објављено у спомен четиристогодишњице под насловом „Сеоба господара црногорскога Ивана Црноје-

вића са Ријечког Града на Цетиње 1485 године“, у Новом Саду 1886, издање и штампа А. Пајевића, стр. 61.

40. *Цетињски манастир*. Босанска вила (Сарајево) 1910, бр. 16 и 17, 244 — 246.

41. *Грамата Иван-бега Црнојевића о грађењу Цетињског манастира*. Глас Црногорца 1892, 33.

42. *Старине црногорске*. Љетопис. Црногорка 1884, 44, 45.

43. *Владика Данило Петровић Његош*. Глас Црногорца 1883, 1.

44. *Посмртна слава*. Глас Црногорца 1875, бројеви 3 — 6.

45. *Jedan priložak iz istorije Crne Gore (Kako Crna Gora postaje državom, a Cetinje njenom prestonicom. Koliko je puta turska vojska dolazila na Cetinje i koliko je puta bio razrušen cetinjski manastir?)*. *Ilustrovane Cetinjske novine* 1917, бројеви 30 — 34.

46. *Unutrašnje stanje u Crnoj Gori i neki spoljašnji odnosi za vrijeme uprave vladika (mitropolita)*. *Ilustrovane cetinjske novine* 1917, 43 — 49.

47. *Kako su postali i ko su bili guvernaduri u Crnoj Gori? Ilustrovane cetinjske novine* 1917, бројеви 36 — 41.

48. *Реорганизација духовенства въ Черногориѣ*. Церковно-общественный вѣстникъ (С. Петербургъ) 1882, 20, 21.

49. Главни бојеви Црногораца са Турцима у XVIII вијеку. Црногорка 1884, 42, 43.

50. *Ратови између Русије, Турске и Црне Горе од 1700 до 1879*. (Одломак из већег рада). Глас Црногорца 1886, 16.

51. *Iz istorije ratovanja crnogorskoga*. *Ilustrovane cetinjske novine* 1918, бројеви 68 — 78.

52. *Једна бильешка о Шћепану Маломе*. Глас Црногорца 1886, 51; 1887, бројеви 1 — 3. Посебно објављено на Цетињу 1887. године, стр. 31.

53. *Crnogorski samozvanac Šćepan Mali (jedan priložak istoriji Crne Gore)*. *Ilustrovane cetinjske novine* 1917, бројеви 19—23.

54. *Россија и Черногорія (1715—1830)*. Новое время (С. Петербургъ) 1882, № 2330.

55. *Россија, Черногорія и Австрија (1788—1803)*. Новое время 1882, № 2336.

56. *Россија и Герцеговина*. Новое время 1882, августъ.

57. *Iz istorije odnosa među Crnom Gorom i Austrijom srčšetkom XVIII stoljeća*. *Cetinjske novine* 1917, 105.

58. *Два акта о вјековној независности Црне Горе (из петроградског архива министарства иностраних дјела)*. Луча, књижевни лист Друштва „Горски вијенац“ (Цетиње), 1896, св. III, 99 — 104.

59. *Turski udarac na Grahovo 1853*. »*Vijenas*« (Zagreb), 1887, бројеви 50—52.

60. *Jedan prilog za istoriju Crne Gore vremena knjaza Danila. Cetinjske novine* 1916, 38, 39.

61. *Jedan prilog za istoriju Ercegovine* (документ о узимању војнице из 1856. године). Глас Црногорца 1888, 33.

62. *Воспоминанія Черногорца изъ времяъ герцеговинскаго восстанія и черногорско-турской войны 1876—1878. Русская старина* 1883, Т. XXXVIII, май. Отпечатокъ изъ историческаго журнала „Русская старина“, типогр. Балашева. С. Петербургъ 1883.

*

63. *Српска епонеја* (поводом објаве рукописа нађеног у архиви Петра II о гуслама и њиховој улози). Зета 1885, 7, 9.

64. *Прилози за историју Црне Горе* (предања о борби двојице истакнутих Велестоваца). Црногорка 1885, 8.

65. *Барјак Карађорђевог*. Глас Црногорца 1886, 16.

66. *Објасница* (допуна путопису о именима јунака и неких објеката). Глас Црногорца 1887, 37.

67. *Прилози за палеонтологију Црне Горе*. Глас Црногорца 1886, 29.

68. *Неколике археолошке биљешке из Улциња*. Дан 1912, бр. 3—6, 30—41.

69. *Tragovi rimskih naseobina u Crnoj Gori. Ilustrovane Cetinjske novine* 1918, 84.

70. *Неке старинске грађевине и Црној Гори које још потребују археолошко проучавање. Ilustrovane Cetinjske novine* 1918, бројеви 79 — 83.

71. *Град Облон и црква на Космачи*. Глас Црногорца 1886, 28.

72. *Иван-бегов град и Јеринин град*. Глас Црногорца 1886, 33.

73. *Ископавање на развалинама Иван-бегова манастира*. Глас Црногорца 1886, 13.

74. *Натпис у манастиру Врањини*. Глас Црногорца 1886, 27.

75. *Неке старине у лешанској нахији*. Глас Црногорца 1886, 20.

76. *Јуначки споменик*. Црногорац 1872, 47.

*

77. *Старине црногорске* (рукописне и друге црквене књиге). Црногорка 1884, 42.

78. *Тилик на пергамену из времена краља српскога Стефана Душана*. Глас Црногорца 1886, 43.

79. *Прва српска штампана књига*. Глас Црногорца 1886, 18.
 80. *Натписи на неким старим србуљама у ризници Цетињског манастира*. Црногорка 1884, 1.
 81. *Старине ризнице цетињске*. Старинар Српскога археолошког друштва (Београд) год. V, бр. 1, 15 — 17.
 82. *Старине црногорске (натписи на црквеним књигама)*. Црногорка 1885, 7.

*

83. *Покушај за библиографију о Црној Гори*. Глас Црногорца 1886, бр. 24, 25, 26, 27, 31; 49; 50. (укупно библиографских јединица 288).
 84. *Покушај за библиографију о Црној Гори, Цетиње 1892*, 63, стр. (свих библиографских јединица 460).
 85. *Библиографски зборник за историју грађанску и црквену, географију, просвјету, историју судства, богословску науку, педагогију, етнографију, статистику и археологију краљевине Црне Горе*. Глас Црногорца 1913, бројеви 39 — 42, 45, 47, 48, 50, 51. (наведене свега 334 јединице).

*

86. *Упуство за скупљање материјала за историју и географију Црне Горе*. Глас Црногорца 1883, 52; 1884, 1. Посебно објављено на Цетињу 1884, а други пут у издању штампарије А. Пајевића у Новом Саду 1885.
 87. *Препорука црногорским учитељима*. Глас Црногорца 1886, 38.

*

88. *Čiji je spjev »Smrt Smail-age Čengića«, s ruskoga preveo i svojijem primjedbama dopunio. Obzor (Zagreb) 1888, brojevi 25—30, Посебно објавила Дионичка тискара исте године, стр. 40.*
 89. *Škole u Crnoj Gori. Hrvatska (Zagreb) 1888, br. 24, 28, 30, 31, 33, 34, 36, 41 и 43. Посебно штампано исте године у Штампарији Шолца и Краља, стр. 55.*
 90. *Један прилог за књижевно-просвјетну историју Црне Горе из XVIII вијека*. Књижевни лист 1902, IV, 98 — 104.
 91. *Један приложак за књижевно-просвјетну историју Црне Горе*. Књижевни лист 1901, VII и VIII 270 — 277; IX и X, 308 — 322; XI 371—379; XII, 415—417.
 92. *О васпитању*. Глас Црногорца 1874, 36.
 93. *Православная семинарія въ Цетинье. Церковно-общественный вѣстникъ 1882, № 60, 64.*

94. *Богословија цетињска* (поводом 25. годишњице). Глас Црногорца 1895, 53.

95. *Четрдесетогодишњица Богословско-учитељске школе и Дјевојачкога царике Марије Института*. Глас Црногорца 1909, 35.

96. *Гимназија у Подгорици*. Цетињски вјесник 1909, 48.

97. *Iz historije Crne Gore (školstvo). Ilustrovane Cetinjske novine* 1917. 7.

*

98. *Porodica (Jedan priložak etnografiji Crne Gore). Ilustrovane cetinjske novine* 1917, brojevi 52 — 54; 1918, 55—57.

99. *Umir krvi* (u Grblju). *Ilustrovane cetinjske novine* 1918, 89 i 90 (O umiru iz 1890. prema tekstu koji je objavio P. Rovinski (Černogorija II, 2).

100. *Slike iz života naroda crnogorskoga. Ilustrovane cetinjske novine*, 1918, brojevi 60—66, 87, 88.

101. *Број Срба и Хрвата и етнографске прилике у њиховијем земљама* (на основу руских и других статистика) *Нова Зета (Цетиње)* 1890, 242 — 249.

102. *Muhamedanske zadužbine u Baru, Zagreb* 1908, tisk Di-
oničke tuskare, str. 10. *Preštampano iz knj. XIII/2 Zbornika za na-
rodni život i običaje Južnih Slavena*, 293 — 299.

*

103. *Knjaz crnogorski Nikola I (kratki životopis). Dom i svijet, ilustrovani list (Zagreb)* 1888, br. 2.

104. *Педесет година* (поводом педесетогодишњице ступања Николе I на престо). *Зета, календар (Подгорица)* 1911, 45—47.

105. *Проглашење Црне Горе за књажевину*. Дан 1911, св. 3 и 4, 66—75.

106. 1711—1911 (*Посвећено двјестагодишњици првих односа међу Црном Гором и Русијом*). Цетињски вјесник 1911, бројеви 13—15. Посебно објављено на Цетињу исте године, стр. 21.

107. *У спомен двјестигодишњице „Царева лаза“* — 29 јули 1712 — 29 јули 1912, Цетиње 1912, стр. 51.

108. *Стогодишњица рођења Петра II владике и господара црногорског* (о години рођења Петра II). Глас Црногорца 1913, 40.

109. *У спомен стогодишњице рођења митрополита и господара црногорског Петра II Петровића — Његоша* (1813 — 1913). Цетиње 1913, издање књижаре „Његош“, стр. 76.

*

110. *С пута*. Глас Црногорца 1887, 27, 28, 29, 32, 33. Посебно објављено на Цетињу исте године.

111. *С пута од Цетиња до Загреба*. Србобран (Загреб) 1887, бројеви 95 — 98.

112. Неке биљешке из Црне Горе. Вијенац 1888, бр. 8—11.
 113. Мисли о Новој години. Црногорка 1884, 2.
 114. Мисли о Божићу. Глас Црногорца 1886, 1.
 115. *Slučaj istinit, događaj iz petrogradskog života. Narodni list (Zadar)* 1888, brojevi 20 — 23.
 116. Мерв (поводом присаједињења ове закаснјске области Русији). Глас Црногорца 1884, 8.
 117. Успомене о Пушкиновом двобоју. Глас Црногорца 1886, 21.
 118. А. Н. Островски (поводом смрти познатоог руског драмског писца). Глас Црногорца 1886, 24.
 119. *Adresa zemaljskoga skupa, održanoga u Moskvi 24 i 25 maja 1905. godine, upućena caru Nikoli II (priložak najnovijoj istoriji Rusije). Ilustrovane cetinjske novine* 1918, 86.

*

120. *Одзиви иностраних путника о Црној Гори*. Правда (Београд 20. IX 1925 (Јб. Дурковић, Библиографија о Његошу, Београд 1951, 1189).
 121. *Потурчењаци у Црној Гори* (популарни извод из рада „Историја Црне Горе“), Цетиње, 1931, издање штампарије „Напредак“, стр. 32. Објављивање рада под овим насловом М. Драговић је навијестио средином 1913. године (ГЦ 1913, 26).
 122. *Историја Црне Горе I дио*, Подгорица, 1935, издање књижаре Пера С. Вукотића, стр. 29.

Đoko Pejović

PERSONNALITE ET L'OEUVRE DE MARKO DRAGOVIC
(1852—1918)

R É S U M É

Pour le nom de Marko Dragović est liée la première activité sur le recueillement et la publication de matériaux pour l'histoire politique et culturelle du Monténégro.

Il publiait les matériaux d'origine russe dans les publications considérables de Belgrade, Zagreb, Novi Sad et Cetinje. Ce fut en fait la plus significative partie de son travail. Au commencement de 1885 il était devenu le membre de la Société Serbe Savante.

Marko Dragović s'intéressait pour plusieurs événements et personnages de l'histoire monténégrine âgée et nouvelle, et il écrivait de plusieurs d'eux le différent succès. Il tentait d'exercer les explorations des vieux livres. Ses efforts sont connus aussi sur l'amas-

sement des matériaux pour une histoire et géographie du pays. Il a réalisé certain effort sur les travaux de la bibliographie du Monténégro. Il s'engageait sur la formation d'une société qui due s'occuper de toutes branches de science et de publier sa revue. Il traduisit de russe un certain nombre d'articles des divers domaines des sciences. Il est connu aussi sa collaboration dans les plusieurs journaux. Là il popularisait les éditions distinguées des pays yougoslaves. Ils sont estimés aussi se contacts et collaborations avec des hommes savants et les institutions scientifiques dans tous centres développés yougoslaves.

Les activités commencées par Dragović ont dû avoir des imperfections, mais aidées par des autres, ses résultats trouveraient sa place remaquable dans le développement de l'historiographie du Monténégro précisément et dans son histoire culturelle en général.